

Turistička valorizacija srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika - stećaka u Bosni i Hercegovini

Pašalić, Lucija

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:217:912642>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-13**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

Lucija Pašalić

**Turistička valorizacija srednjovjekovnih nadgrobnih
spomenika-stećaka u Bosni i Hercegovini**

Diplomski rad

predan na ocjenu Geografskom odsjeku
Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
radi stjecanja akademskog zvanja
magistre geografije

Zagreb

2023.

Ovaj je diplomski rad izrađen u sklopu diplomskog sveučilišnog studija *Geografija; smjer: Baština i turizam* na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod vodstvom izv. prof. dr. sc. Ivana Zupanca

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Diplomski rad

Turistička valorizacija srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika - stećaka u Bosni i Hercegovini

Lucija Pašalić

Izvadak: Stećak je vrsta kamenog srednjovjekovnog nadgrobnog spomenika. Pojavili su se u drugoj polovici 12 stoljeća, a najviše ih ima upravo na teritoriju Bosne i Hercegovine. Riječ je o unikatnim i jedinstvenim spomenicima za visokom kulturnom i povijesnom vrijednošću. Smatra se da stećci mogu postati potencijal za razvoj kulturnog turizma Bosne i Hercegovine te da bi kroz pravilnu turističku valorizaciju mogli formirati kulturni turizam koji je privlačan, dostupan i atraktivan potencijalnim turistima. Rad se bavi analizom sadašnjeg stanja nekropola na ovom teritoriju te razmatra mogućnosti za uvrštavanje stećaka na turističku mapu Bosne i Hercegovine.

44 stranica, 0 grafičkih priloga, 1 tablica, 23 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: Turizam, kultura, stećak, baština

Voditelj: izv. prof. dr. sc. Ivan Zupanc

Povjerenstvo: izv. prof. dr. sc. Vedran Prelogović
prof. dr. sc. Zoran Stiperski
izv. prof. dr. sc. Ivan Zupanc

Tema prihvaćena: 10. 2. 2022.

Rad prihvaćen: 15. 6. 2023.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, Zagreb, Hrvatska.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb
Faculty of Science
Department of Geography

Master Thesis

Tourism valorization of medieval tombstones in Bosnia and Herzegovina

Lucija Pašalić

Abstract: The 'Stećak' is a truly autochthonic medieval tombstone which dates back from the second half of the 12th century. Most of them can be found exactly on the territory of Bosnia and Herzegovina. They are unique monuments of high cultural and historical significance. It is considered that these medieval tombstones ('stećci') could be significant for the development of cultural tourism in Bosnia and Herzegovina. With the proper touristic development, an interesting and attractive form of cultural tourism could be formed, which would be affordable and accessible to potential tourists. The aim of this paper is to analyze the current state of necropolises on this territory and the possibility of placing these medieval tombstones on the touristic map of Bosnia and Herzegovina.

44 pages, 0 figures, 1 tables, 23 references; original in Croatian

Keywords: Tourism, culture, tombstone, heritage
Supervisor: Ivan Zupanc, PhD, Associate Professor

Reviewers: Vedran Prelogović, PhD, Associate Professor
Zoran Stiperski, PhD, Full Professor
Ivan Zupanc, PhD, Associate Professor

Thesis title accepted: 10/02/2022

Thesis accepted: 15/06/2023

Thesis deposited in Central Geographic Library, Faculty of Science, University of Zagreb,
Marulićev trg 19, Zagr

Sadržaj

1.	Uvod	1
1.1	Predmet i cilj istraživanja	2
1.2	Hipoteze rada.....	2
1.3	Metodologija rada.....	2
2.	Definiranje pojma “Stećak”	3
2.1	Podrijetlo stećaka	4
2.2	Povijest Srednjovjekovne Bosne i Hercegovine	5
3.	Oblici stećaka	6
3.1	Ploče	7
3.2	Sanduci	7
3.3	Sanduci sa postoljem	9
3.4	Sljemenjak.....	9
3.5	Stubovi	10
3.6	Krstače.....	11
4.	Ukrasni motivi na stećcima	12
5.	Arhitektonski motivi.....	13
6.	Motivi životinjskog, biljnog svijeta i epitafi na stećcima	15
7.	Kulturna baština Bosne i Hercegovine	17
8.	Stećci pod zaštitom UNESCO-a	20
8.1	Pregled nekropola stećaka u Bosni i Hercegovini	21
8.2	Stećci u funkciji razvoja turizma u Bosni i Hercegovini	25
9.	Turistička valorizacija stećaka.....	26
9.1	Mogućnosti razvoja turizma u Bosni i Hercegovini	28
9.2	Kulturni turizam	30

10. Perspektive budućeg razvoja	34
11. Osnaživanje lokalne zajednice	36
12. Swot analiza na primjeru turističke valorizacije stećaka u BiH	37
13. Rasprava	38
14. Zaključak	39
Popis literature	40
Popis priloga	VII

1. Uvod

Prvi podaci o stećcima potječu iz polovice XVI. stoljeća, a njihova uporaba nestaje dolaskom Osmanlija. Tumač austrijskog cara slovenac Benedikt Kuriprešić kada je putovao preko Bosne u Carigrad, vidio je stećke u Lađevini kod Rogatice i predstavio ih u svome poznatom putopisu napisavši par podataka o stećcima u blizini Makarske i Sinja. Nakon nekog vremena tadašnji poznati povjesničari i geolozi su isticali umjetničku vrijednost te su pokazivali dosta interesa za njih. Bosna i Hercegovina je bogata društvenim elementima koji se mogu iskoristiti u turističke svrhe, a jedni od njih su srednjovjekovni nadgrobni spomenici poznatiji kao „Stećci.“

Cilj ovoga rada je ukazati na važnost kulturne baštine koja se smatra bogatim nasljeđem, te pokazati da turističkog potencijala ima ukoliko bi se i nekropole stećaka koje se protežu cijelom Bosnom i Hercegovinom uvrstile u turističku ponudu najzastupljenijih turističkih destinacija na ovom teritoriju.

U prvom dijelu rada definiran je pojam stećak, podrijetlo stećaka, te kakvi oblici i motivi stećaka postoje na teritoriju Bosne i Hercegovine.

U drugom dijelu rada objašnjava se kulturna baština Bosne i Hercegovine te se stećci spominju u kontekstu njihove turističke valorizacije koja je neizostavan dio za razvoj kulturnog turizma na ovom prostoru.

U trećem dijelu prikazuju se perspektive budućeg razvoja kroz osnaživanje lokalne zajednice te suradnju sa zemljama u regiji.

1.1 Predmet i cilj istraživanja

Predmet ovog istraživanja čini analiza srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika na teritoriju Bosne i Hercegovine. Stećci kao spomenici kulture uživaju zaštitu u smislu zakonskih propisa od strane UNESCO-a, ali smatra se da u praksi nisu dovoljno iskorišteni te da se njihova bogata kulturna i povijesna vrijednost može popularizirati te doprinijeti kulturnom turizmu Bosne i Hercegovine. Također, istražiti će se sami razvoj kulturnog turizma na ovim prostorima te će se prikazati trenutno stanje.

1.2 Hipoteze rada

Pokušati će se dokazati da li postoji tradicija propadanja nekropola stećaka u Bosni i Hercegovini, te što bi se moglo učiniti kako bi negativan trend nemara i nezainteresiranosti zaustavio, te kako bi turistička valorizacija stećaka pozitivno pridonijela rastu kulturnog turizma u Bosni i Hercegovini. Za potrebe rada bit će postavljena hipoteza H1 te jedna pomoćna H2.

Hipoteza H1: Stećci predstavljaju turistički resurs za razvoj kulturnog turizma u Bosni i Hercegovini.

Hipoteza H2: Stećci u Bosni i Hercegovini nisu dovoljno valorizirani s obzirom na njihov broj i vrijednost koju imaju.

1.3 Metodologija rada

Prilikom izrade ovog rada koriste se podaci iz stručne literature, članci te stručne publikacije. Osnovni dio literature koristi se knjiga autora Šefika Bešlića, „Stećci-Kataloško- Topografski pregled“. Metodom deskripcije bit će opisani opći podaci te njihov povijesno- kulturni značaj za Bosnu i Hercegovinu.

2. Definiranje pojma “Stećak”.

Pojam stećak koji će se u radu ponavljati više puta potječe od prezenta glagola “stajati” tj. “stojeći”. U literaturi stećci su nastali u kasnom srednjem vijeku i većinom oslikavaju tadašnji život za razdoblje kasnog srednjeg vijeka. Stećak se obično definira kao izdužen, polegnut ili uspravan, amforni ili manje-više obrađen kameni manolit koji je izložen javnosti. Vjeruje se da je pojam stećaka datirao još iz vremena Bosanske države čije stanovništvo je uglavnom koristilo južno- slavenski (sprski i/ili hrvatski) karakter.

Mnoga interesiranja za njih su započela još prije 450 godina kada je Benedikt Kuriprešić objavio svoj rad” Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530 godine.” (Trako, 2011).

Sl. 1. Primjer stećka iz Zgošće (Kakanj) iz 15. st.

Izvor: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

<https://www.zemaljskimuzej.ba/bs/arheologija/srednji-vijek/zgo%C5%A1%C4%87anski-sljemenjak> (18.4.2023.)

2.1 Podrijetlo stećaka

Stećci su podizani od XIII. do XVI. stoljeća, a njihova uporaba nastaje s prodorom Osmanlija. U XVI. stoljeću su stećci bili samo oblikovane ploče, a od sredine XVI. stoljeća započinje pojava sanduka i sjemenjaka. Na području Bosne i Hercegovine razvile su se dvije skupine od kojih je jedna i najpoznatija Nekropola „Radimlja“ u općini Stolac. Nastariji podaci domaćih pisaca potječu iz 18. stoljeća, a to su: G. Vinjalić, I. Katalinić, M. Nedić i mnogi drugi. Mnoga tadašnja istraživanja su se na koncu pokazala netočnima, ali bitno je da su otkrili da stećci kao takvi imaju izuzetnu kulturnu i povijesnu vrijednost. Najznačajniji napredak u istraživanju stećaka je osnivanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. godine, a zatim pokretanje Glasnika. Prve priloge o stećcima objavili su K. Hormann i Ć. Truhelka, također prve priloge o nalazištima stećaka objavilo je i „*Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*.“

Nakon Drugog Svjetskog rata dolazi do sve većeg procvata u smislu zainteresiranosti za proučavanje stećaka, pogotovo nakon „Izložbe srednjovjekovne umjetnosti jugoslavenskih naroda“, koja se održala u Parizu 1950., na kojoj se više uočila kulturna i povijesna vrijednost stećaka, te su postali intresantniji široj publici. Nakon ove izložbe pokrenuta je cijela serija istraživanja koja je dala određene podatke o brojnosti stećaka te je sačinjen popis nekropola u Bosni i Hercegovini. (Purgarić-Kužić, 1995, Leksikografski zavod Miroslava Krlež, 2021).

2.2 Povijest Srednjovjekovne Bosne i Hercegovine

U srednjem vijeku na današnjem teritoriju Bosne i Hercegovine bila je srednjovjekovna Bosanska država. Od XII. stoljeća bila je banovina, a 1377. godine je postala kraljevstvo. Kada je proglašena kraljevstvom prvi kralj je postao Tvrtko I. dok je posljednji bio Stjepan Tomašević. Titulu kraljevstva Bosanskoj državi dao je Papa koji je jedini imao takve ovlasti u to vrijeme.

1463. godine nastupila je njena konačna propast dolaskom Osmanskog carstva. Srednjovjekovna Bosna je imala titulu jedne od najvećih južnoslavenskih zemalja. Nakon smrti kralja Tvrtka I. na vlast dolaze vladari koji bili djelomice odgovorni za slabljenje države. Za vrijeme njegove vlasti dolazilo je do iskorištavanja svih blagodatnih ruda (olovo, srebro, zlato, bakar.) Nakon Tvrtkove smrti došlo je do feudalne anarhije što je pogodovalo Osmanskom carstvu da postaju velika prijetnja na tim područjima.

U Bosni i Hercegovini nakon Tvrtkove smrti dolazi do velikih problema jer su se „velikaši“ ponašali kao neovisni vladari u oblastima u kojima su obitavali. Nakon kralja Tvrtka na prijestolje je došao njegov sin Ostoja koji je kraljevao Srednjom Bosnom i dijelom Istočne Bosne prema Srebrenici, dok u drugim krajevima su vladali bogataši. Sandalj Hranić je bio Vladar Huma, a nakon njega na to područje dolaze Kosače. Hrvoje Vukšić Hrvatinić je svoju vlast održavao u donjim krajevima, a obitelj Pavlović je imala posjede u Podrinju i Konavlima. Nakon svrgavanja kralja Ostoje na mjesto vladara je došao njegov brat Ostoja koji nije značajno promijenio ništa u Bosni i Hercegovini. Međusobni sukobi, pohlepnost i bitka za vlast su doveli Osmansko Carstvo u Bosnu i Hercegovinu koji su u to vrijeme bili u najvećoj teritorijalnoj ekspanziji. (Međimorec, 2016).

3. Oblici stećaka

Jedan smjer u novim tumačenjima začela je Marian Wenzel, američka istraživačica i ljubiteljica bosansko-hercegovačke srednjovjekovne umjetnosti. Pojam stećak je opće prihvaćen ne samo u domaćim nego i stranim literaturama. U početku nije bio istražen u narodnim govorima, koristio se samo kao stručni izraz za ovu vrstu nadgrobnih spomenika. Smatra se da pojam „stećak“ potječe iz istočne Hercegovine, a da se u početku odnosio da stojeći tip kamenih spomenika, ali vremenom je postao univerzalni naziv za sve tipove spomenika, međutim pojam etimološki odgovara samo onoj vrsti stećaka koji su osvojeni tj. onim tipovima koji stoje uspravno, a ne odgovara primjerice, ležećim tipovima tj. onima koji su položeni kao npr. sanduci i ploče. Vuk S. Karadžić je zaslužan za novu terminologiju koja potječe s početka XIX. stoljeća, koja se kasnije kreće koristiti u radovima Ćire Truhelke. Riječ je prvi put zabilježena 1851.godine u dodatku časopisa Ivana Kukuljevića „Arkiv za povjesticu“ gdje je objavio upitnik, a jedno od pitanja je bilo „Ima li stećakah i humakah?“

(Zorić, 2020, Nekropola.ba).

3.1 Ploče

Stanovništvo srednjovjekovne Bosne u 13. stoljeću je živilo u jako teškim životnim uvjetima. Bili su prisutni nesređeni politički uvjeti, posebno u situaciji kada se grčevito branilo od ugarskih pretenzija, što je se svakako odrazilo i na kulturu koja se može ugledati u siromaštvu oblika i ukrasa u odnosu na 14. i 15. stoljeće. Nema sigurnih dokaza, ali broj pojave ploča, a ne sanduka i sljemenjaka je zasigurno jedan od simptoma slabog i nesređenog privrednog stanja u to vrijeme. (Miletić, 1982)

Sl. 2. primjer pločastog stećka u Cisti Velikoj

Izvor:https://hr.m.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Ste%C4%87ak_plo%C4%8Da.JPG

G(18.4.2023.)

3.2 Sanduci

Sanduci na prostoru Bosne i Hercegovine se pojavljuju tek u 14. stoljeću. Oni predstavljaju jednu vrstu pomaka u društveno-političkim zbivanjima te stabilnije društvene odnose. Postepeno, postajali su sve veći i veći sa većim i bogatijim brojem postolja i ukrasa. Dimenzije sanduka se također razlikuju, najčešće su dugački od 150 do 200 cm, široki od 70 do 100 cm, a visoki od 40 do 80 cm. Sanduci zauzimaju 64 % ukupnog broja spomenika ovog oblika u Bosni i Hercegovini. Na području zapadne Hercegovine se nalazi najviše visokih sanduka koji su viši od 80 centimetara. Najpoznatiji primjer stećaka u obliku sanduka je stećak iz Vlađevina kod Rogatice, težak je 25 tona. Nekropolu Rogatica čine 32 stećka, od čega su 22 sanduka, 5 sljemenika i 5 ploča velikih dimenzija. Također, postoje i sanduci sa stepenicama, dvojni

sanduci sa dva sahranjena lica koji se mogu prepoznati prema uzdužnoj vrpici sredinom spomenika. (Bešlagić, 2004).

Sl. 3. primjer sanduka na "dvije vode"

Izvor: <https://nova-akropola.com/kulture-i-civilizacije/tragom-proslosti/stecci/>
(18.4.2023.)

Sl. 4. Stećci u Lađevinama, Rogatica

Izvor: https://bs.wikipedia.org/wiki/Oblici_ste%C4%87aka#/media/Datoteka:Ste%C4%87ci_u_La%C4%91evinama_01.jpg (18.4.2023.)

3.3 Sanduci sa postoljem

Postolje za sanduke se pravi od zaista posebnog komada kamena, tako da se izgleda da se spomenik sastoji od dva dijela. Postoje sanduci sa dva ili tri pa čak i više postolja, ali to je rijedak slučaj. Kao kog većine stećaka, postoji i varijanta sa dva sahranjena pokojnika, pa tako postoje dva nadgrobnika. Mogu se naći u različitim veličinama, a najviše su rasprostranjeni na prostoru istočne Bosne. (Bešlagić, 2004).

3.4 Sljemenjak

Sl. 5. primjer Zgroščanskog stećka

Izvor: <https://balkans.aljazeera.net teme/2019/10/24/zgoscanski-stecak-kamene-govori>
(18.4.2023.)

Sljemenjaci predstavljaju one stećke čija gornja strana nije vodoravna, nego izgleda kao kuća sa „dvije vode“. Također, postoji i naziv koji se često u literaturi koristi zvani „sarkofag“ jer ima nalik rimskog sarkofagu. Kod sljemenjaka su često krovne plohe nešto udubljenje, a nekada izbočene, isto tako nekada su visoke i strme, a nekad niske. Prostor Hercegovine je poznat po visokim sljemenjacima, dok je prostor srednje i sjeveroistočne Bosne po niskim. Za ovaj oblik sljemenjaka se često govori da je najpažljivije klesan i ukrašen. Postoje sljemenjaci sa postoljem koji se sastoje od istog homogenog kamena, ali i oni koji se sastoje od drugog kamena pa predstavljaju drugi dio spomenika. Krovovi na sljemenjacima se kategoriziraju u više svojih podvrsta, može biti na dvije, tri ili četiri vode po dužini. (Bešlagić, 2004).

3.5 Stubovi

Stojeći stećci su najviše klesani u obliku stupova, zapravo stupovi nisu ništa drugo nego uspravni sanduci ili ploče. Kako bi oni čvrsto stajali morali su ih ukopavati u zemlju, pa se tako negdje zovu i „*Usađenici*“. Neki stubovi imaju ravnu površinu pri vrhu, dok neki imaju krov na dvije ili tri vode. Također, postoje i oni koji izgledaju bačvasto, zaobljeno ili su udubljeni. Najveći broj stubova je uklesan tako da je donji dio uži nego gornji dio, odnosno oni pri vrhu se postepeno šire. Broj stupova u Bosni i Hercegovini nije baš velik, odnosno obuhvaćaju 4 % od ukupnog broja. (Bešlagić, 2004).

Sl. 6. Stećak "Vitko" Široki Brijeg

Izvor:<https://www.stem.ba/images/Zanimljiva-nauka/STE%C4%86AK%20-%20referat.pdf>
(18.4.2023.)

3.6 Krstače

Krstače su tipični kršćanski nadgrobni spomenici. Njihova visina često zna dosegnuti i do 3 metra. One su klesane tako da su im sva tri kraka jednakih dimenzija. Često se pri izradi ovakvih nadgrobnih spomenika pazilo na izradu gornjeg kraka, ali općeg pravila nema. Na teritoriju cijele Bosne i Hercegovine mogu se naći različite gornji krakovi na krstačama; u obliku piramide, bačvasto zasvođeni, a nekada završeni s ravnom površinom. U okolici Zenice i Travnika evidentiran je broj krstača gdje su poprečni krakovi oboreni što podsjeća na ljudska ramena. Krstača ima najviše u Hercegovini, a najmanji broj je u Crnoj Gori i Srbiji. (Bešliagić, 2004).

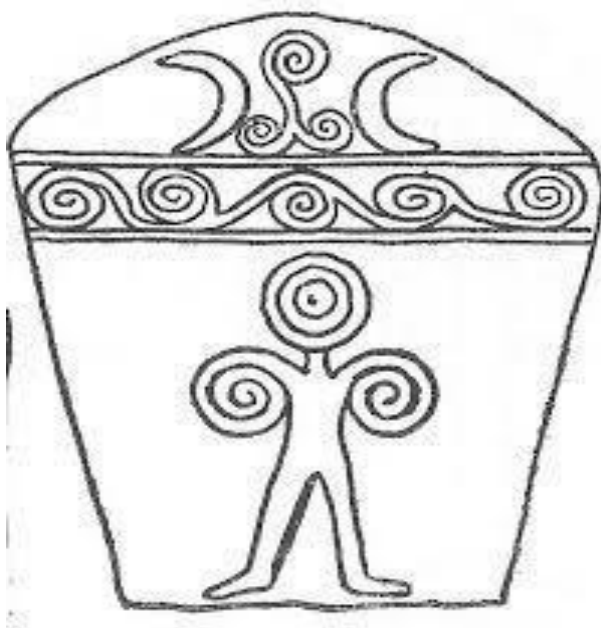

Sl. 7. Primjer krstače

Izvor: <https://mostarski.info/nekropole-stecaka-u-hercegovini/> (18.4.2023.)

4. Ukrasni motivi na stećcima

Prvi ukrašeni nadgrobni spomenik datira iz 1391. godine. Ukrasi na tom spomeniku su ukrašeni jednostavnim arkadama. Može se uočiti da stećci koji su točno datirani padaju u razdoblje koje se u kulturnom pogledu u izvjesnim dijelovima svijeta ne bi smatralo srednjovjekovnim razdobljem, no ipak ih nije pogrešno smatrati srednjovjekovnim spomenicima. Oni su proizvod kulturne atmosfere srednjeg vijeka koja je doživjela kasni procvat u Bosni i Hercegovini, ali su prema izgledu i stilski u duhu renesansnog doba koje je jedva prodrlo u Bosnu i Hercegovinu. Stećci sa ukrasima se pojavljuju u određeno kratkom vremenskom periodu, a za to je zaslužan prijelomni povijesni period pada Srbije kod Turske i kosovske bitke koji su nastavili uspon Bosne kao nezavisne kraljevine. (Wenzel, 1965).

Sl. 8. Stećak sa ukrasnim motivima

Izvor: <https://ivanlovtrenovic.com/clanci/zapisi/nevista-anica> (18.4.2023.)

5. Arhitektonski motivi

Najdirektniju transpoziciju poimanja stećaka prenose oni spomenici čiji ukras i oblik imaju korijene u neposrednom podržavanju arhitekture i njenih detalja. U arhitektonskom pogledu najimpresivniju sliku pružaju grupe sarkofaga srednje i istočne Bosne u kojima se reflektiraju brvnare i bondučare s krovom na šindru. Prvi tip se najviše pojavljuje u istočnoj Bosni između Tuzle, Olova, Sokoca, Žepe, Rudog i Drinjače. (Miletić, 1982).

Arhitektonski motivi se mogu dijeliti u dvije skupine; prvo su direktne predstave zgrada, a drugo spomenici koji su zamišljeni kao zgrade. U prvu skupinu također se ubrajaju nazupčane bordure koje daju dalmatinske detalje sa gotičkim stilom. Druga grupa arhitektonskih motiva sadrži mnoge detalje koji mogu poslužiti u svrhu vremenskog određivanja. Prema povijesnim podacima, najraniji ukrašeni spomenik je ukrašen polukružnim lukovima. To je nadgrobni spomenik Polihranije u Veličanima koji datira iz 1391. godine. (Miletić, 1982).

Najjednostavniji motiv je niz izduženih traka koje podsjećaju na stubove, a na većini stećaka su izdubljeni. Ovakve primjere je najlakše naći oko Gacka, a vjerojatno potiču iz vremena oko 1475. Stećke na primjeru polukružnih lukova možemo naći najbliže Dalmaciji, vjerojatno inspirirane arhitekturom dalmatinskih crkava, npr. Crkva sv. Mihajla u Stonu. (Miletić, 1982).

Sl. 9. Prikazuje umjetničke motive na stećcima, općina Stolac

Izvor: <https://www.xxzmagazin.com/po-steccima-i-gorama-bosne-nase-ponosne> (18.4.2023.)

Sl. 10. Prikazuje stećke nekropole Maculje

Izvor: <https://ont.gov.ba/index.php/nacionalni-spomenici> (18.4.2023.)

6. Motivi životinjskog, biljnog svijeta i epitafi na stećcima

Epitafi stećaka napisani su bosančicom te su svjedoci tadašnje pismenosti. Oni na većini stećaka otkrivaju ime pokojnika koji su često i pokopani ispod stećka. Na nekim stećcima su i potpisi dijaka odnosno pisara koji su sastavljali i ukrašavali spomenike. Česti motivi su polumjesec u pratnji zvijezde, križ, prikazi lova, borbe, alata, figure muškaraca i žena sa štapovima i križeva u rukama. (Nekropola.ba, 2020).

Najinteresantnije karakteristike epitafa su svakako rječničko blago, izgovor i stilovi koji svakako pružaju mnogo materijala za proučavanje jezika i njegovog razvoja u tadašnjem razvoju. Također, jako su zanimljive skraćenice te interpunkcije koje privlače pažnju paleografa.

Prilagođavanje izabranih slova na kamenu na kojem se klešu i površini, te njihovo povezivanje smatra se likovnom umjetnošću „kovača“ ili „dijaka“. Svojim sadržajem otkriva se osobnost čime se dolazi do povijesnih činjenica koje služe u svezi vremenskog određivanja stećaka. Gore nabrojano govori o mnogobrojnom značaju epitafa na stećcima. (Miletić, 1982).

Na teritoriju Bosne i Hercegovine nalazi se 323 natpisa, u Hrvatskoj 13, Srbiji 15 i u Crnoj Gori 12 natpisa. Hercegovina ima dva puta više natpisa nego cijela Bosna. Od pojedinačnih nekropola najviše natpisa imaju Boljuni kod Stoca-19 ili 7%, zatim Premilovo Polje kod Ljubinja i Bunčići kod Bileće. Što se tiče Bosne, najviše ima općina Lopare, a zapadna Bosna je područje koje se najslabije pokriveno natpisima. (Miletić, 1982).

U stećcima se pojavljuju cvjetne grane, lisnate i rascvjetane trake do kombinacija usamljenih i opustošenih drveća i cvijeća, tako je na primjer spirala s grozdovima u kompoziciji sa križem ukrasila spomenike pored Srebrenice. Također, pojavljuje se dosta predstava drveta koji su prožeti određenom dubljom simbolikom. (Miletić, 1982).

Sl. 11. Primjer životinjskog motiva

Izvor: <https://nova-akropola.com/kulture-i-civilizacije/tragom-proslosti/stecci/> (18.4.2023.)

7. Kulturna baština Bosne i Hercegovine

Kulturna baština, materijalna i nematerijalna je zajedničko bogatstvo čovječanstva u svojoj raznolikosti i posebnosti, a njena zaštita je jedan od važnih čimbenika za prepoznavanje, definiranje i afirmaciju kulturnog identiteta. Kulturno povijesna baština Bosne i Hercegovine je rezultat ljudskih materijalnih proizvoda i duhovnog stvaralaštva. Kulturna baština je nastajala u epohama i pod utjecajima više vrsta umjetničkih stilova, i kao takva, zahvaljujući svojoj iznimnoj vrijednosti je jako bitna za turizam. (H. Kurtović, 2007).

Prema podjeli Halida Kurtovića, u grupu najvećih turističkih motiva ubrajaju se:

1. Arheološka nalazišta
2. Kulturno-povijesni spomenici
3. Kulturne ustanove
4. Sakralne arhitekture
5. Turističke manifestacije

Pojam „kulturna baština“ je znatno promijenila značaj zadnjih desetljeća, upravo radi instrumenata koje je razvio UNESCO. Kulturna baština više ne završava na spomenicima i zbirkama nego sada uključuje tradiciju i žive izraze koji se prenose na buduće generacije. U Bosni i Hercegovini postoje brojni lokaliteti kojima su jedni od njih su svakako i arheološka nalazišta koja su razasuta po cijeloj teritoriji sa više ili manje arheološke vrijednosti, u najvećem broju slučajeva u mjestima drevnih naselja, ali danas se nalaze jedva vidljivi tragovi ili ih uopće nema. Sve ono što je vrijedno je prenijeto u muzeje, a na lokalitetima se ne nalazi gotovo ništa, pa je turistička vrijednost jako umanjena. (H. Kurtović, 2007).

Bosna i Hercegovina je jako povijesno bogata odnosno, prolazili su mnogi narodi, živjelo u njoj, ratovali, gradili, a isto tako i uništavali kulturno-povijesne spomenike. Iz tih prošlih vremena sačuvani su mnogi tragovi kulture koji bi trebali biti prezentirani turistima, jer upravo su oni ti koji predstavljaju prošlost Bosne i Hercegovine. Kulturno-povijesna baština stječe prvu društvenu i turističku vrijednost, tek onda kada se uključi u turistička kretanja i kada budu dostupne turistima. Važno je naglasiti da je kulturna baština rezultat osvajačkih pohoda koji su se odvijali na ovim prostorima, tako otkrivajući i dolazeći do

saznanja o tragovima njihovog življenja, otkrivamo i nivoe njihove kulturne zrelosti u tom vremenu. Kulturna baština Bosne i Hercegovine nažalost nema ulogu koju bi trebala imati. Najprije je to sistemski problem te nedostatak utvrđene politike turističke valorizacije.

Prema studijama dugoročnog razvoja turizma u BiH, svi kulturno-povijesni spomenici su podijeljeni u par skupina, koje čine:

1. Stari gradovi (tvrđave)
2. Urbana cjelina
3. Ruralna cjelina
4. Crkve i manastiri
5. Džamija i tekija
6. Javna i stambena arhitektura

Osnovna karakteristika kulturne baštine kao turističkih vrednota je upravo ta da se oni ne troše, dok se iskorištavaju u turističke svrhe. Turističke potrebe se zadovoljavaju putem razgledavanja, upoznavanja i informiranja te ne iziskuje veliko zadržavanje turista na jednom mjestu što smanjuje mogućnost oštećivanja. Strukturu turizma kao fenomena čini međuodnos kultura (domaćina, gosta, turističke kulture), a kulturne atrakcije su jako važan motiv dolazaka turista u pojedinu zemlju (B. Jokić, 1996).

S obzirom da je Bosna i Hercegovina zemlja koja je prošla kroz burna razdoblja u prošlosti, cijelim svojim teritorijem je ostavila tragove mnogih kultura koji se danas smatraju kulturnim dobrom cijele države. Turistička kretanja doživljavaju kvantitativne i kvalitativne promjene. U današnjem vremenu putovanje i potreba za putovanjem je postala primarna potrebna u kojoj se javljaju novi motivi, a i samo oblici turističkog prometa koji donose mnoge prekretnice na strani turističke potražnje, dok je se i sadržaj usluga sve više prilagođava zahtjevima i potrebama tržišnog segmenta. Pored odmora, kultura je isto tako ona koja pokreće mnoge ljude da posjećuju mjesta bogata kulturnim sadržajima koja karakteriziraju kulturnu baštinu. (H. Kurtović, 2007).

U Bosni i Hercegovini ima mjesta koji mogu zadovoljiti ovakve potrebe kulturnih turista, ali se također susreću sa brojnim problemima, u što se svakako ubraja i neorganiziranost turističkog sektora, manjak ekonomskog profita, nedovoljno ulaganja i briga za održavanje baštine od strane državnih organa. (H. Kurtović, 2007).

Također, nije jasno ni definirana politika razvoja turizma, što svakako ne mijenja činjenicu da je kulturna baština izuzetno vrijedna ako služi sama sebi, ne u turističke svrhe. Drugim riječima državna intervencija u cilju valorizacije kulturno-povijesne baštine je neophodna kako bi se razvio turistički promet (H. Kurtović, 2007).

Kulturna baština i turizam su jako povezani. Kulturna baština jako pridonosi turističkoj destinaciji zbog čega se smatra preduvjetom pri izboru od strane turista, dok je turizam potreban kulturnoj baštini zbog same promocije i moći koju ima kako bi se izgradio određeni identitet te s druge strane, kako se bi se osigurala sredstva za njeno očuvanje. U prošlosti odnosno krajem 1990-ih godina, o kulturnoj baštini se govorilo samo u smislu konzervacije, tek u novije doba, pojavljuju se nova istraživanja koja ukazuju da je baština u uskom odnosu sa turizmom, ta istraživanja su bila potaknuta UNESCO-ovim nastojanjima kako usmjeriti prema dobroj turističkoj valorizaciji koja potječe što bolje očuvanje i bolji gospodarski razvoj zajednice. Nedugo nakon uvođenja mjera, javljaju se autori zainteresirani za primjenu kulture u turizmu. (H. Kurtović, 2007).

8. Stećci pod zaštitom UNESCO-a

Sl. 12. Prikazuje teritorijalni raspored nekropola u BiH

Izvor: <https://www.steccihw.org/locations/> (18.4.2023.)

Stećci su upisani na UNESCO-ov popis Svjetske baštine 15. srpnja 2016., na 40. zasjedanju Povjerenstva za svjetsku baštinu u Istanbulu. Šestogodišnjim radom stručnjaka iz Bosne i Hercegovine i zajedničkim naporima uspjeli su ostvariti na očuvanju kulturne baštine. Odlukom odbora za svjetsku baštinu na Tom popisu uvršteno je 28 nekropola stećaka na području 4 države Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore. (UNESCO BIH, 2023).

8.1 Pregled nekropola stećaka u Bosni i Hercegovini

1. Nekropola Stećaka Radimlja kod Stoca- 43° 5'31.97"N 17°55'26.59"E
2. Nekropola Biskup, Konjic - 43°29'43.71"N; 18° 7'30.23"E
3. Nekropola Kalufi, Nevesinje - 43°18'42.16"N; 18°11'54.51"E
4. Nekropola Borak, Selo Burati- 43°50'13.00"N; 18°53'4.05"E
5. Nekropola Maculje, Novi Travnik- 44° 3'23.17"N; 17°40'37.18"E
6. Nekropola Dugo Polje, Blidinje- 43°40'4.68"N; 17°32'40.61"E
7. Nekropola Gvozno, Kalinovik- 43°33'27.60"N; 18°26'18.30"E 8.
Nekropola Grebenice, Bileća- 42°53'48.91"N; 18°26'58.04"E
9. Nekropola Bijača, Ljubuški- 43° 07,44.9' N; 17° 35,377' E
10. Nekropola kod Kladnja- 44°17'15.47"N; 18°38'54.95"E
11. Nekropola na lokalitetu Mramor, Musići- 44° 6'14.66"N; 18°31'10.21"E
12. Nekropola Kučarin, Goražde- 43° 40' 59.66 N; 18° 45' 31.67" E
13. Nekropola Boljuni- Stolac- 43° 1'40.38" N; 17°52'29.36"E
14. Nekropola Umoljani, Trnovo- 43°39'18.50"N; 18°14'13.24"E
15. Nekropola u Luburića Polju, Sokolac- 43°57'20.74"N; 18°50'27.52"E
16. Nekropola Potkuk, Bitunji- Berkovići- 43° 6'35.86"N; 18° 7'44.24"E
17. Nekropola Bečani, Šekovići- 44°19'40.09"N; 18°50'41.78"E
18. Nekropola Mramor, Foča- 43° 23' 24.99" N; 18° 56' 34.99" E
19. Nekropola Čengića bara, Kalinovik- 43° 25' 14.83" N; 18° 24' 7.24" E

Tri kilometra zapadno od općine Stolac nalazi se nekropola Radimlja. Ona se ubraja među najznačajnije spomenike srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Najveći razlog za to je brojnost, posebnost i reprezentativnost ovih oblika. Također, na ovom lokalitetu se nalaze nadgrobni spomenici koji se ističu po visokoj kvaliteti umjetničke izrade, bogatstvom ukrasa te ukrasima sa povijesnim ličnostima. Nekropola Radimlja potječe iz 17. stoljeća, a sastoji se od 133 stećka: 36 ploča, 1 ploča na postolju, 27 sanduka, 24 sanduka na postolju, 4 visoka sanduka, 5 visokih sanduka na postolju, 2 sljemenjaka, 31 sljemenjak na postolju i 3. stećka u obliku križa. Šest stećaka je ukrašeno urezivanjem ili kombinacijom kresanja. Što se tiče dekorativnih motiva, po broju i obradi najviše ima motiva trolisnih lozica i tordiranih vrpce, te simboli štita, mača i luka sa strijelom. (Bordanić, 2019).

Sl. 13. Nekropola Radimlja, Općina Stolac

Izvor: <https://adistanovic79.voxxyz.com/2015/04/27/radimlja/> (18.4.2023.)

Nekropola Radimlja je dobila naziv po istoimenom potoku na čijoj se obali smjestila. Pojas neplodnog zemljišta uz korito Radimlje oblikovan je pjeskom, navodi Palameta. Narod u Stocu sedamdesetih godina 20. stoljeća, nekropolu je nazivao „Grobnice na Radimlji“ ili „Grobnice na Podinama“, što govori o manjku saznanja lokalnog stanovništva o mogućoj kulturnoj i povijesnoj vrijednosti. (Palameta, Raguž, 2018).

Također, veže se i pojam „*Vojvodina*“ koji su potkraj 19. stoljeća austrijski mjernici u katastarskim knjigama upisali uz Radimlju. Najlakše objašnjeni razlozi ogledaju se u pjeskovitoj obali Radimlje. Uvrštavanje nekropole Radimlja počelo je razgovorom prof. dr. sc. Miroslava Palamete i Siniše Šešuma, tadašnjega voditelja ureda UNESCO-a u Bosni i Hercegovini 1966 godine. Stećci su 15. srpnja 2016. godine uvršeni na UNESCO-ov popis zaštićene kulturne baštine. (Palameta, Raguž, 2018).

Majstor fotografije Miro Raguž snimio je 3737 fotografija, od kojih je 200 fotografija panoramskih. U monografiju je uvršteno 479 kompaktnih fotografija. Stećke s Radimlje su uglavnom oblikovali ondašnji majstori iz najboljih radionica, vješti klesari sa dubokim osjećajem za umjetnost i likovnu kompoziciju. Gotovo polovina spomenika od 135 spomenika, ukrašena raznim reljefnim oblicima. (Palameta, Raguž, 2018).

Nažalost, lokalna zajednica nije dovoljno upoznata sa vrijednošću ovih spomenika, stoga u Bosni i Hercegovini često vidamo stećke koji su zapušteni i prepušteni ne brizi lokalnog stanovništva. Iako su uvršteni na UNESCO-ovu listu i unatoč postojanju nadležnih institucija u BiH, slučajevi uništavanja i narušavanja zakona su sve češći. Skrnavljenje, rušenje i oštećenje spomenika kulture je dio svakodnevnice. Svaki pokušaj namjernog uništavanja i oštećenja stećaka predstavlja pokušaj uništenja identiteta naroda i uništenja kulture. (Platforma za progres, 2020).

Sl. 14. Primjer nebrige za stećke

Izvor: <https://index.ba/drva-istovarili-na-stecke-iz-treceg-vijeka/> (18.4.2023.)

Sl. 15. Primjer nebrige za stećke 2

Izvor: <https://visoko.ba/stecci-u-trebanovcu-primjer-nebrige-o-kulturnohistorijskom-naslijedju> (18.4.2023.)

8.2 Stećci u funkciji razvoja turizma u Bosni i Hercegovini

Teritorij Federacije Bosne i Hercegovine je pun prirodnih i antropogenih resursa koji su važna odrednica za razvoj turizma jedne države. Pojmovi turističkog potencijala, turističkog resursa, turističke atrakcije, često se koriste u smislu planiranja razvoj turizma, što nije točno su svi turistički resursi i turističke atrakcije i turistički resursi, ali ne mora svaki turistički resurs biti turistička atrakcija. Ubrzana ekspanzija i razvoj turističke ponude dovode po ubrzanja turističke potražnje te puno veće prostorne disperzije prometa i deviznih učinaka u turizmu. Bosna i Hercegovina u kontinuitetu bilježi rast broja dolazaka turista kao i porast ostvarenih noćenja. Broj dolazaka 1.404.371 turista, od čega 75 % čine dolasci turista, a 25 % domaćih turista. (Aljić, 2021).

9. Turistička valorizacija stećaka

Kulturna baština je turistički atraktivan, ali i gospodarski upotrebljiv oblik kulture pojedinog društva. Presentacijom baštine posjetiteljima povećavaju se troškovi koji znaju biti jako visoki, stoga je turističku baštinu jako važno uklopiti u tokove te održivim upravljanjem učiniti da se osigura njena revitalizacija i održivost. Ranije, za većinu kulturne baštine jedini izvor financiranja bila su javna sredstva, ali ni ona nisu mogla u potpunosti pokrivati troškove, te je automatski rasla potreba za pronalaskom drugih rješenja, odnosno pronalaska drugih vrsta prihoda. Zbog tog se okreće turizma kao glavnom izvodu financiranja. (Slunjski, 2017).

Baština u turizmu može biti jako povoljan čimbenik za rast lokalne zajednice, jačanje lokalne ekonomije te pojačan rast gospodarskih aktivnosti. Upravljanje kulturnom baštinom ovisi o značenju kulturnog dobra, političkoj volji, pravnim i zakonodavnim i ljudskim resursima. Iako je očuvanje baštine imperativ, nije sva baština jednako vrijedna niti je svi jednako prihvaćaju. Čest događaj bude da nešto što jedna generacija smatra kulturnom baštinom, druga generacija negira. (Slunjski, 2017).

Mnogi razlozi su za to; od nedovoljnog poznavanja povijesti i kulture, te namjernog odbacivanja radi neslaganja u svezi prošlosti radi društveno-političkih razloga. Valorizacija kulturne baštine podrazumijeva baštinsko dobro, turiste ali i lokalnu zajednicu koja je isto tako turistički proizvod. Od lokalnog stanovništva se traži da ima pozitivan stav prema lokalnoj baštini, kako bi pozitivan stav raširili i prema turistima te formirali pozitivno turističkookruženje. (Slunjski, 2017).

Komercijalizacija je najveći problem kojim se susreće u valorizaciji kulturne baštine, odnosno komercijalizacija predstavlja preveliku upotrebu u turističke svrhe. Većina turista traži pravu baštinu kao pravo iskreno i autentično mjesto i iskustvo, što ponekad nije tako nego se baština nekim slučajevima interpretira i dekorira kako bi se svidjela turistima, te tako gubi na svojoj vrijednosti i autentičnosti i za posjetitelje, ali i za lokalnu zajednicu. S time dolazimo do zaključka, da kulturna baština se mora autentično prezentirati, za što su potrebni cijeli timovi profesionalaca u turizmu, zanimanje lokalnog stanovništva te originalni artefakti (Slunjski, 2017).

Kvalitetna interpretacija kulturne baštine predstavlja njenu osnovu za turističku valorizaciju. Interpretirati se može na razne načine primjerice kao jednostavan komunikacijski proces koji je u isto vrijeme i zabavan, ali i edukativan te koji ima svrhu otkrivanja značenja baštine, ali i samog doživljaja (Slunjski, 2017).

Kulturna baština tek sada ima svoju publiku. To se upravo pokazalo da je neučinkovitiji način održavanja baštine zapravo njena gospodarska valorizacija putem turističke djelatnosti jer joj omogućava ekonomsku održivost i zaštitu. Kulturna baština kada se udruži s turizmom prestaje biti pasivni kulturni resurs nego aktivno sudjeluje u vlastitom financiranju (Slunjski, 2017).

Valorizacijom kulturne baštine do prije tridesetak godina bavilo se samo par stručnjaka (arheolozi, povjesničari umjetnosti) koji su bili odgovorni za procjenu njene vrijednosti, no danas u proces valorizacije je uključen znatan broj ljudi (vlasnici kulturnog dobra, turisti, lokalna zajednica, mnogi stručnjaci..) čime dolazimo do saznanja da je njeno značenje puno bitnije nego ranije (Slunjski, 2017).

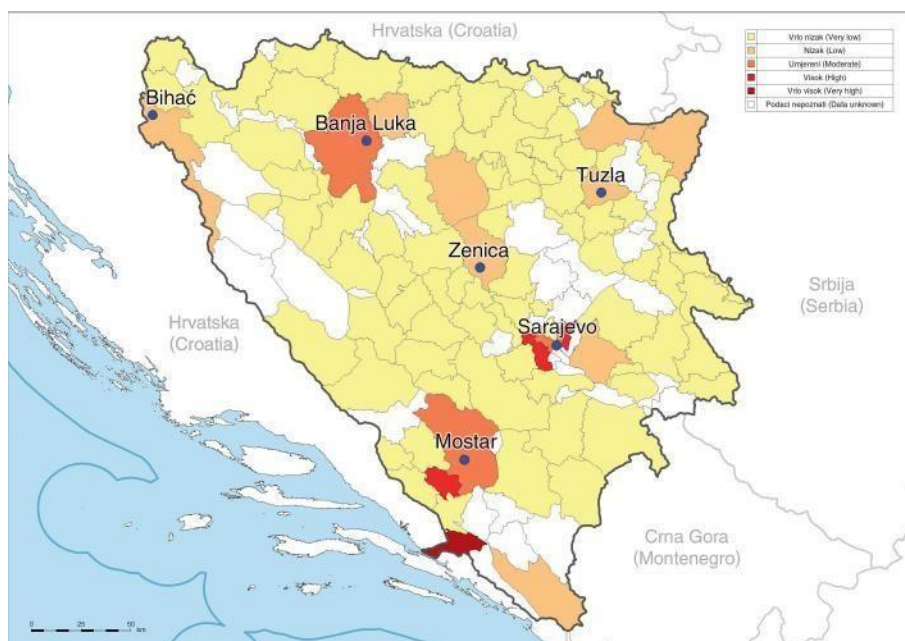
9.1 Mogućnosti razvoja turizma u Bosni i Hercegovini

Bosna i Hercegovina ima tendenciju manjeg turističkog rasta u odnosu na druge susjedne zemlje, čime možemo zaključiti da postoje problemi kod prostorne i vremenske koncentracije i centralizacije turističkih djelatnosti. U Bosni i Hercegovini su problemi monocentričnog turističkoga razvoja na regionalnoj razini. Kada u pitanje dolazi osnovni prirodni resursi Bosna i Hercegovina ima dobru osnovu za turistički razvoj te se on može policentrično razvijati, što nije primjer kod kupališnog turizma u susjednim zemljama (Madžar, Glamuzina, Putica, 2017).

Tomu treba nadodati i činjenicu da i uz sportsko-rekreacijski turizam koji je jedan od najbitnijih oblika turizma imamo i specifične kulturno povijesne spomenike, no kod policentričnog razvoja turizma je problem što se ne može širiti i na međunarodni turizam odnosno nema značajne mogućnosti rasta, ali i samo jačanje domaćeg turizma je povezano sa gospodarskim razvojem na državnoj razini (Madžar, Glamuzina, Putica, 2017).

Glede međunarodnog turizma mogu se učiniti koraci koji bi doprinijeli razvoju na teritoriju cijele države, a ne samo u određenim regijama, a kako bi se to postiglo potrebno je jačanje suradnje sa susjednim zemljama. Valorizacija potencijalnih bosanskohercegovačkih faktora može se odvijati u dva razvojna modela; usmjereni i spontani razvoj (Madžar, Glamuzina, Putica, 2017).

Prostori koncentracije i centralizacije najintenzivnije su razvijeni regijama: Hercegovini i Središnjoj planinskoj. U ostalim regijama Bosne i Hercegovine (Istok, Sjeveroistok, Peri panonska, Zapad.) se bilježi manji promet. Zbog različitih razvojnih tendencija turizam na ovom teritoriju se ne može sagledati kao jedinstvena cjelina niti se može napraviti jedinstveni univerzalni koncept turističkih regija. Treba usmjeravati turistički promet iz glavnih turističkih destinacija u druge kako bi se otkrila druga odredišta što bi omogućilo prekomjerno rasterećenje prostora i dovelo do ravnomjerne koncentracije turista u cijeloj zemlji. Na primjerima bosansko hercegovačkih regija da se primjeriti da postoje problemi koncentracije i centralizacije koji dovode do niza kontradiktornih mišljenja. Definiranjem turističkih faktora u Bosni i Hercegovini i njihovom valorizacijom mogu se riješiti problemi u svezi geografskih dimenzija, odnosno ubrazni, promjerni i neravnomjeran razvoj turizma (Glamuzina, Madžar, Putica, 2017).

Sl. 16. Prikazuje stupanj razvijenosti općina u Bosni i Hercegovini

Izvor: <https://hrcak.srce.hr/file/268512> (18.4.2023.)

9.2 Kulturni turizam

Specijalisti za kulturni turizam tvrde da postoje četiri oblika kulturnog turizma zastupljeni jednakim brojem turističkih grupa, ipak se može identificirati pet različitih skupina:

- Prva i najmanja skupina sastoji se od 15 % turističkog tržišta te ju čine visoko motivirani kulturni turisti koji putuju izvan svoga mjesta prebivališta u gradove ili regije sa ciljem upoznavanja novog kulturnog leđišta (muzej, festival...)
- Druga skupina predstavlja 30 % turističkog tržišta te nju čine turisti koji su djelomično motivirani odnosno koji putuju i radi kulture ali su spremni i za posjet rodbini, prijateljima ili opuštanje.
- Treća skupina koja predstavlja 20 % turista je ona kojima je kultura „prijor“ kako bi motivacija za njihovo putovanje bila jača.
- Četvrta skupina predstavlja oko 30 %, a sastoji se od slučajnih kulturnih turista odnosno ljudi koji ne putuju radi kulturnih doživljaja niti im je kultura motiv za odlazak na turističko putovanje, ali se slučajno susreću s njom npr. nailaze na kulturni događaj kojise događa u neposrednoj blizini.
- Peta skupina predstavlja 15 % ljudi kojima kultura ne znači ništa odnosno ne privlače ih kulture atrakcije ni događaji bez obzira na okolnosti (I, Petroman, 2013).

Bosna i Hercegovina baštini bogato kulturno-povijesno nasljeđe koje se temelji na kulturama koje su baštine etničke skupine na ovome teritoriju te bogatstvom opusa iz oblasti književnosti, filma i glazbe. Između ostalog, je jedina od zemalja iz regije koja ima dva dobitnika Nobelove nagrade: Ivu Andrića za književnost, Vladimira Preloga za kemiju (S. Nikolić, 2013).

U posljednjih par godina turizam se u Bosni i Hercegovini gleda kao jedna od grana gospodarstva, u tom kontekstu bazira se na osnovnim prirodnim resursima, ekološkoj i klimatskoj raznovrsnosti i bogatom kulturom. S obzirom da turizam zaista ovisi od stabilnosti zemlje, dolazi do problema koji narušavaju nesmetano odvijanje aktivnosti. U posljednjih godina mnogo se priča o turizmu u Bosni i Hercegovini i mogućnostima koje bi mogla provesti u djelo. Europska komisija je provela istraživanje i procjene stanja u sektoru turizma čijom procjenom se utvrdilo sljedeće stanje:

- Postojanje više slojeva administracije te nedostatak koordinacije na nivou države. (ovdje se posebno ističe opasnost od postojanja mina koje su posljedica ratnih zbivanja, dolazi se do zaključka da je minirana trasa dugačka oko 1.100 km i široka četirakilometra na ukupnom teritoriju zemlje.)
- Nepostojanje točnih strategija za razvoj turizma na nivou cijele države,
- Slaba efikasnost,
- Rascjepkani zakonski okviri,
- Neadekvatna promocija turističkih destinacija,
- Nepravilna ulaganja u turistički proizvod,
- Nepostojanje sveobuhvatne strategije Bosne i Hercegovine kao cjeline (S. Nikolić, 2013).

Istraživanja su pokazala i neke pozitivne čimbenike koji u okviru kojih se može izdvojiti:

- Sinergija između prirodnog i kulturnog bogatstva,
- Veliki prirodni resursi omogućuju zavidan razvoj ekoturizma,
- Različite kulture koje se spajaju, čine bogato kulturno nasljeđe
- Tradicionalan način života pogodan za razvoj seoskog turizma

Dakle, kao najveći resurs za razvoj turizma je navedeno prirodno i kulturno nasljeđe. Često se navodi da je potrebna multidisciplinarna suradnja koja je neophodna, ali se ipak nalazi na veoma niskom nivou. Ne postoje institucije koje se bave turističkim problematikama gdje bi mogao zaposliti kadar, dok je najveći problem je nedovoljna suradnja ministarstava npr. nedovoljna komunikacija između ministarstava nadležnih za turizam i ministarstva kulture. Za izgradnju turističke destinacije je neophodna i prometna infrastruktura koja nije na zavidnom nivou.

(loši putevi, signalizacije, nedostatak mapa, loša prometna povezanost, loša usluga javnog prijevoza.)

Organizacije koje potiču turizam u Bosni i Hercegovini se ogledaju u okviru aktivnosti nevladinih i vladinih organizacija koje su napravile par značajnih projekata u edukativnim programima, razvoju i podršci u sektoru turizma. (S. Nikolić, 2013).

Kulturni turizam je smatra novim područjem u praksi i teoriji, stoga je uloga države skoro pa nepoznata. Iako je kulturni turizam jedan od najvećih potencijala razvoj turizma na ovom prostoru, na njegovom razvoju nije učinjeno ništa, odnosno većina dolazaka turista je svedena na vlastitu aktivnost i inicijativu. U sklopu različitih studija, kada se spomene kulturni turizam u Bosni i Hercegovini često se tu i ubrajaju arheološka nalazišta stećaka. U pripremi je

zajednička nominacija za zemljama u regiji (Hrvatskom, Srbijom, Crnom Gorom) za proglašenje stećaka jedinstvenim u svijetu (S. Nikolić, 2013).

Osnovni problemi se identificiraju:

1. Nepostojanje statističkih podataka u oblasti kulture koji otežavaju razvoj strategija u oblasti kulturnog turizma,
2. Nedovoljno obrazovan kadar u okviru kulture u Bosni i Hercegovini,
3. Nepostojanje prepoznatljivog kulturnog proizvoda Bose i Hercegovine,
4. Nezainteresiranost i neobrazovanost lokalnog stanovništva u svezi svog kulturnog nasljeđa,
5. Nedovoljna suradnja između kulture i turizma (S. Nikolić, 2013).

Hercegovačko- neretvanska županija je ona o kojoj se govori najviše kao resursu neophodnom za razvoj kulturnog turizma, no stvarne kulturne ponude nema. Grad Mostar, Blagaj i Počitelj koji su mjesta sa bogatom arhitektonskim i povijesnim vrijednostima, posjećuje veliki broj turista tijekom ljetne sezone, no većina turista dolazi sa jadranske obale na jednodnevne posjete u Bosnu i Hercegovinu te se zadržavaju par sati, provodeći vrijeme u razgledavanju ne trošeći ništa jer sadržaja gotovo da i nema.

Ipak, u posljednje vrijeme se ulažu dodatni naponi kako bi se stvorila lista prioritetne zaštite kulturne baštine zbog uništenja i neodržavanja nasljeđa. Također, vidi se promjena u obilježavanju kulturnih ruta, no međutim dok se ne uspostavi znatna suradnja između javnog i privatnog sektora kako bi se stvorio efikasan razvoj u smislu organiziranja kulturnih tura, smišljanja adekvatnih aranžmana, izrada poslovnih modela za hotele uključujući raznolikost cijena kako bi se izbjegla sezonalnost neće biti vidljivog pomaka u smislu razvoja turizma.

10. Perspektive budućeg razvoja

Projekt „U kamenu uklesano“ pod fondacijom Mak Dizdar, počeo je sa radom 2019. godine kojima je u cilju povezivanje mladih osoba u Bosni i Hercegovini kako bi zajedno radili na zaštiti, promociji i očuvanju srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika na teritoriju Bosne i Hercegovine. Kako je već navedeno, stećci se nalaze na listi za zaštitu svjetske zaštite no ipak stvarna slika je drugačija, odnosno većina nekropola stećaka je zapravo zaboravljena, te u mnogim krajevima lokalno stanovništvo nije upoznato sa vrijednošću stećaka iako se nalaze u njihovoj neposrednoj blizini (G. Dizdar, 2019).

U želji da se doprinese razvoju i znanju mladih u Bosni i Hercegovini, fondacija Mak Dizdar se odlučila za kartiranje i kulturno-turističko održavanje stećaka. Te projekte su prepoznali Incijativa BHRI (Bosnia and Herzegovina Resilience Initiative) (G. Dizdar, 2019).

Dokumentacija je jako bitna u zaštiti nadgrobnih spomenika, u dokumentaciji imamo uvid u sve bilješke pojedinog povijesno-kulturnog dobra, te olakšava buduće poslove na zaštiti, ponekad i restauraciji ili rekonstrukcijama dobara. Tako se danas suočavamo s ozbiljnom problemom nedostatka dokumentacije. Veliki dio dokumentacije službe zaštite kulturno- povijesnoga nasljeđa koja je djelovala u BiH, poslije rata nepovratno je uništen. Općenito je u službi zaštite Bosne i Hercegovine nedostajalo jedinstvena baza podataka te nedostatak sustavnosti koji svakako olakšava cijeli postupak. Što se tiče valjane dokumentacije u svezi stećaka to je svakako nominacija za upis na Listu svjetskog kulturnog i prirodnog nasljeđa UNESCO-a dok dokumentiranje i prezentiranje nekropola ni tu nije do kraja navedeno. Također, nije propisano kako bi se sva dokumentacija oblikovala kako bi cijelo gradivo bilo jedinstveno, osobito jer se radi o jako opsežnom i prostorno široko rasprostranjenim stećcima (T. Mićević-Đurić, 2019).

Činjenična stanja upućuju na to kako je gore navedeno da ipak stećci nisu adekvatno zaštićeni, iako je interesantna sfera da oni budu pravo i zakonski zaštićeni, svjedoci smo kako se oni uništavaju stoljećima, također svakodnevno nestaju i pod utjecajem klimatskih promjena, kataklizmi i djelovanja atmosferilija. Zatim, djelovanja različitih udruga znaju narušiti nekropole, što je povezano njihovim inicijativama za čišćenje što dovodi do neadekvatnih intervencija kojima se „neinvazivnim“ sredstvima skida zaštitna patina i ubrzava propadanje nadgrobničkih spomenika (Vučić, 2019).

Svakako treba spomenuti i prisilno otvaranje nadgrobničkih spomenika, u svrhu pronalazaka vrijednosti., zatim ne tako mali broj stećaka uništen je gradnjom lokalnih pravaca, kapelica i suvremenih groblja. Svi ovi problemi se moraju prepoznati i analizirati kako bi se uključili aktivnije u turizam, postavlja se pitanje „što učiniti u praksi?“ S obzirom na brojno stanje stećaka, svjesni smo da nadležne institucije Bosne i Hercegovine ne vode brigu o svim lokalitetima (Vučić, 2019).

11. O snaživanje lokalne zajednice

S obzirom na brojno stanje stećaka, svjesni smo da nadležne institucije Bosne i Hercegovine ne vode brigu o svim nekropolama, tako da treba neophodno angažirati lokalno stanovništvo u kojemu bi se u sklopu raznih projekata približila kulturno-povijesna baština. Angažmani lokalnog stanovništva bi zaista pomogli pomoći u održavanju lokalnog identiteta putem čišćenja nekropola i uklanjanjem rastinja što usporava proces propadanja stećaka. Stećci se mogu prikazivati kroz nematerijalnu baštinu, odnosno putem *legendi i priča* koje su povezane s njima kako bi se stvorila zaokružena priča u turističkoj ponudi neke destinacije, a svakako ima potencijala za to jer ranijim intervjuiranjem lokalnih stanovništava u područjima s nekropolama utvrđeno je kako zaista ima mnogo podataka o vjerovanjima i tradicijama koje sevezuju za stećke. Pored involviranja i educiranja mladih ljudi potrebno je i organizirati skupove koji bi privukli mlađe naraštaje djece školskog i predškolskog uzrasta koji bi ih eventualno potaknuli na razmjenu mišljenja, ideja i iskustava (Velagić, 2019).

12. Swot analiza na primjeru turističke valorizacije stećaka u BiH

Tab. 1. Swot analiza na primjeru turističke valorizacije stećaka u BiH

SNAGE	SLABOSTI
(1) Bogato prirodno i kulturno nasljeđe (2) Različite kulture na teritoriju jedne države (3) Tradicionalan način života kao dodatan bonus za razvoj turizma (4) Očuvanost okoliša	(1) -Nestabilna politička situacija u državi (2) -Nedovoljna suradnja između kulture i turizma (3) -Neobrazovnost stanovništva u području kulture (4) -Nepostojanje točnih strategija za razvoj turizma na teritoriju države
PRILIKE	PRIJETNJE
(1) Suradnja sa zemljama u regiji (2) Jačanje lokalne i regionalne zajednice (3) Ulaganje u kulturu naroda	(1) Uništenje nekropola (2) Komercijalizacija i prividna autentičnost (3) Eventualni neuspjesi u pronalasku izvora financiranja

13. Rasprava

Stećci su najpoznatiji predstavnici bosanskohercegovačkog srednjovjekovlja. Prvi pisani podaci o stećcima se spominju u putopisu Benedikta Kuriprešića kada je prolazio kroz Lađevinu kroz Rogaticu. Bosna i Hercegovina je teritorij koji je poznat po prirodnom i kulturnom nasljeđu, upravo zato jer je stoljećima centar mnogih kultura koje su se susrele na ovom području. Stećci kao zaštićeni spomenici na UNESCO-ovoj listi Svjetske baštine uživaju zaštitu u smislu zakonskih propisa, ali je u praksi nažalost dosta drugačije.

Najveći pomak u istraživanju nadgrobnih spomenika je osnivanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. godine, te nakon par izložbi na kojima su stećci predstavljani, publika se više zainteresirala te se pokrenula serija istraživanja koja je dala određene rezultate posebno u brojnosti na teritoriju Bosne i Hercegovine. Što se tiče samog pojma „*Stećak*“, smatra se da potječe iz Istočne Hercegovine, te se u početku koristio samo za stojeće tipove spomenika, ali s vremenom je postao univerzalni naziv za sve oblike i vrste. Prema podacima Svjetske turističke organizacije, 37% međunarodnih putovanja obuhvaćaju neke kulturne aktivnosti, stoga se u radu smatra da bi se kulturni turizam mogao uvrstiti u turističku mapu Bosne i Hercegovine, zajedno sa stećcima koji bi kroz pravilnu valorizaciju mogli formirati turizam koji je privlačan, dostupan i atraktivan potencijalnim turistima. Nažalost, tu postoji dosta indikatora na nivou države koji usporavaju cijeli proces i ne pokazuju nikakvu zainteresiranost za suradnju.

14. Zaključak

Stećci su srednjovjekovni nadgrobni spomenici koji su podizani od XIII. Do XVI. stoljeća, a njihova upotreba nastaje s prodorom Osmanlija. Stećci su nadgrobni srednjovjekovni spomenici poznatiji kao bilizi, kami (kamenovi), mramorovi. Na popisu svjetske baštine UNESCO-a upisani su 2016. godine zajedno sa Hrvatskom, Crnom Gorom i Srbijom. Upisano je 28 nekropola od kojih je 20 nekropola iz Bosne i Hercegovine.

Prema najnovijim podacima smatra se da ih ima 100 000, a ranije da ih je bilo i više. Stećci su izrazito veliko kulturno i povijesno blago Bosne i Hercegovine koje je razasuto skoro po cijelom teritoriju države. U radu se smatra da upravo takvi tragovi kulture trebaju biti prezentirani turistima jer predstavljaju prošlost Bosne i Hercegovine. Stećci su upisani na UNESCO-ov popis Svjetske baštine 15. srpnja 2016., na 40. zasjedanju povjerenstva za svjetsku baštinu i Istanbulu i ako takvi bi trebali uživati zaštitu u pravnom i zakonskom smislu, no na terenu je slika sasvim drugačija.

Sadašnje stanje je jako loše, stećci propadaju što od prirodnog, što od antropogenog faktora, a mnogo njih je upotpunosti uništeno. Kroz nekropole najčešće vode seoski putevi, pašnjaci dok se na nekim mjestima stoje upozorenja za mine. Loša zakonska regulativa koja ne omogućava nikakav vid zaštite, organizacije i konzervacije koja je prijeko potrebna jer se nekropola stećaka nalaze u sve gorem stanju. Što se tiče privatnog sektora, nijedna agencija ili organizacija ne nudi obilaske nekropola te su sve ponude jednako iste. S obzirom na broj nekropola u Hercegovini, stećci bi se mogli uklopiti u različite jednodnevne ili dvodnevne ture posjetitelja iz Hrvatske jer upravo oni posjećuju Mostar, Kravice, Počitelj, a mogli bi se kombinirati sa aktivnostima u prirodi.

Popis literature

1. Trako, R., 2011: Božanska igra brojki i slova, *socijalna ekologija* 20 (1), 71-84.
2. Purgarić-Kužić., 1995: Dosadašnja istraživanja o stećcima, radovi zavoda za hrvatsku povijest, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb
3. Leksikografski zavod Miroslava Krleža, 2021: Stećci,
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=57932#top/> (11.5.2023.)
4. Međimorec, A., 2016: Bosna i Hercegovina pod Osmanskom upravom od 1463 do 1699.godine.Završni rad. Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Rijeka
5. Zorić, D., 2020: Stećci-(do)sadašnje i nove mogućnosti tumačenja, *časopis za povijesno i kulturno nasljeđe* 26 (2), 5-15.
6. Šta su to stećci, Nekropola.ba, n d., <https://www.nekropola.ba/bs> (15.5.2023.)
7. Miletić, N., 1982: *Umjetnost na tlu Jugoslavije*, Beograd, Zagreb, Mostar.
8. Kurtović, H., 2007: Kulturna baština Bosne i Hercegovine u funkciji razvoja turizma, Internacionalni univerzitet Philip Noel Baker, Sarajevo.
9. Wenzel, M., 1965: Ukrasni motivi na stećcima, Bosanski izdavač, Sarajevo, 13-15.
10. Bešlagić, Š., 1971: Oblici stećaka: Leksikon stećaka, Svjetlost, Sarajevo.
11. *Stećci- srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, UNESCO BiH,
<http://unescobih.mcp.gov.ba/spomenici/Default.aspx?id=14274> (20.5.2023.)
12. Bordanić, Dž., 2019: Radimlja- nekropola stećaka,
<https://trail.viadinarica.com/bs/point/arheoloski-lokalitet/radimlja-nekropola-stecaka/19878621/> (20.5.2023.)
13. *Ne uništavajte stećke*, Platforma za progres.,
<https://www.platformazaprogres.ba/clanak/1581933983/mladi-platforme-za-progres-ne-unistavajte-stecke> (20.5.2023.)

14. Palameta, M., Raguž, M., 2018: Reprezentativna foto- monografija o galaksiji spomeničke baštine na Radimlji, *Crkva u svijetu* 55 (4), 905-909.
15. Aljić, M., 2020: Perspektive razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine, *Tranzicija* 24 (47) , 1-13.
16. Glamuzina, N., Madžar, I., Putica, J., 2017: Regionalni aspekt suvremenog turističkog razvoja Bosne i Hercegovine, *Hrvatski geografski glasnik* 79 (1), 69-71.
17. Slunjski, R., 2017: Turističkogeografski pristup u valorizaciji kulturne baštine, *časopis za geografska i povijesna multidisciplinarna istraživanja* 16 (31), 163-172.
18. Petroman, I., Petroman, C., Marin, D., Ciolac, R., Vaduva, L., Pandur, I., 2013: Types of Cultural Tourism, / Scientific Papers: *Animal Science and Biotechnologies* 46 (1), 385-388.
19. Nikolić, S., 2010: Modeli prezentacije nematerijalnog kulturnog naslijeđa u funkciji razvoja kulturnog turizma u Bosni i Hercegovini. Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd.
20. Dizdar, G., 2019: U kamenu uklesano, <https://stecakmap.info/wpcontent/uploads/2020/04/Publikacija-StecakMap-digital.pdf> (20.5.2023.)
21. Mićević-Đurić, T., 2019: Stare prakse i nove mogućnosti u radu na stvaranju dokumentacije, <https://stecakmap.info/wp-content/uploads/2020/04/Publikacija-StecakMap-digital.pdf> (20.5.2023.)
22. Vučić, E., 2019: Nekropole Zapadne Hercegovine: Stupanj ugroženosti i smjernice za njihovu zaštitu, <https://stecakmap.info/wp-content/uploads/2020/04/Publikacija-StecakMap-digital.pdf> (20.5.2023.)

23. Velagić, R., 2019: Nasljeđe Srednjeg vijeka u kontekstu razvoja turizma u Bosni i Hercegovini: pregled i preporuke, <https://stecakmap.info/wp-content/uploads/2020/04/Publikacija-StecakMap-digital.pdf> (20.5.2023.)

Popis priloga

Popis slika

Sl. 1. Primjer stećka iz Zgošće (Kakanj) iz 15. st.	3
Sl. 2. primjer pločastog stećka u Cisti Velikoj	7
Sl. 3. primjer sanduka na "dvije vode"	8
Sl. 4. Stećci u Lađevinama, Rogatica.....	8
Sl. 5. primjer Zgroščanskog stećka	9
Sl. 6. Stećak "Vitko" Široki Brijeg.....	10
Sl. 7. Primjer krstače	11
Sl. 8. Stećak sa ukrasnim motivima	12
Sl. 9. Prikazuje umjetničke motive na stećcima, općina Stolac	14
Sl. 10. Prikazuje stećke nekropole Maculje	14
Sl. 11. Primjer životinjskog motiva.....	16
Sl. 12. Prikazuje teritorijalni raspored nekropola u BiH	20
Sl. 13. Nekropola Radimlja, Općina Stolac	22
Sl. 14. Primjer nebrige za stećke	24
Sl. 15. Primjer nebrige za stećke 2	24
Sl. 16. Prikazuje stupanj razvijenosti općina u Bosni i Hercegovini.....	29

Popis tablica

Tab. 1. Swot analiza na primjeru turističke valorizacije stećaka u BiH.....	37
---	----

